

**РЕОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКИХ АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОДИНИЦЬ В УРСР:
МОТИВИ, ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ, НАСЛІДКИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х – 60-І РР. ХХ СТ.)**

Проблема адміністративно-територіального устрою актуалізувалась після відновлення державності України на початку 90-х років. Обговорення питань раціональної територіальної організації держави, відповідності адміністративно-територіальної побудови, успадкованої від радянського періоду, новим завданням державотворення, можливостей збереження чи реформування вказаної системи відбувається на різних рівнях і в різних площинах. На сьогодні проблемою займаються спеціально створені урядові комісії, авторитетні вчені пропонують різні проекти вдосконалення адміністративно-територіального устрою держави. Посилена увага в дискусіях стосовно майбутнього територіального устрою сучасної України зосереджена на проблемі формування сільських адміністративно-територіальних одиниць і мережі населених пунктів, оскільки саме ця ланка зазнала найбільшого впливу адміністративно-територіальних реформ радянського періоду. Простежувані в сучасних реаліях негативи в значній мірі успадковані від радянських часів. За підрахунками науковців, на сьогодні в Україні існує 240 безлюдних, 5095 вимираючих та 2891 занепадаюче село. Статистика свідчить, що 16772 села не мають пошти, 9485 – медичного пункту, 13756 – шкіл, 420 – джерел питної води¹. Чимало проблем спостерігається і в районній ланці. Перед адміністративно-територіальними одиницями, які донедавна були вузловою ланкою сільськогосподарського виробництва, в умовах становлення місцевого самоврядування, розвитку на селі різних форм власності постали принципово нові завдання. Водночас за умов сучасної територіальної конфігурації, наявної економіки, сировинної бази, соціальної інфраструктури сумнівною виглядає економічна та соціальна спроможність частини сільських районів.

Наведені обставини спонукають науковців до створення нових проектів територіальної організації держави. Більшість авторів

пропонують ліквідувати або в той чи інший спосіб зменшити кількість одиниць проміжної ланки адміністративно-територіального поділу, якою на даний час виступає район, укрупнити сільські ради тощо. При цьому глибокого наукового аналізу та обґрунтування, окрім соціально-економічних, географічних факторів, вимагає історичний досвід організації території України. Висловлене дає підстави вважати актуальним, як з науково-теоретичного, так і практичного боку, дослідження історії адміністративно-територіальних змін, що мали місце на території України впродовж XX ст.

Історія адміністративно-територіальних реформ в системі сільської розселення відбита в ряді досліджень, головним чином правового та економічного характеру. В зазначеному аспекті зберегли свою наукову вагу аналіз методів та наслідків адміністративно-територіального реформування в СРСР, а також статистичні матеріали, вміщені в дослідженні А. В. Лужина². Серед найновіших розробок проблеми адміністративно-територіальної перебудови сільської мережі України варто відзначити дослідження П. М. Ткачука³. В них подано історико-правовий аналіз розвитку сільського району як адміністративно-територіальної одиниці. Історії формування та сучасним проблемам сільських адміністративно-територіальних одиниць присвячена стаття М. Орлатого, А. Зацарного, А. Тубола⁴. Загальний історичний нарис та великий масив економіко-статистичної інформації стосовно розвитку адміністративно-територіального поділу України, в тому числі сільського районування, систематизовано у виданні під загальною редакцією В. Г. Яцуби⁵. Збірник містить добірку історико-географічних, інформаційно-аналітичних, статистичних та картографічних матеріалів з питань адміністративно-територіального устрою України і призначений для працівників органів влади, спеціалістів залучених до роботи з підготовки адміністративно-територіальні реформи. Специфіка видання зумовила його невеликий тираж, що зробило книгу недоступною для більшості дослідників. Проблеми руйнування традиційної поселенської структури України внаслідок реалізації непродуманої державної політики торкались у своїх дослідженнях В. Кравчик, І. Рибак, Й. Риси́ч, С. Тимченко⁶. В перерахованих роботах, головним чином, фіксується стан адміністративно-територіальної організації України на певний історичний момент, відсутній всебічний

аналіз заходів з реформування територіального поділу. В пропонованій нами статті зроблено спробу розглянути адміністративно-територіальні зміни в сільському середовищі як результат цілеспрямованих державно-політичних акцій, що мали свої причини, механізм (засоби) реалізації, наслідки. Вказаний хронологічний відрізок обрано з огляду на його особливу насиченість заходами з реформування адміністративно-територіальної системи УРСР.

Розглядаючи реформи радянського керівництва в сфері адміністративно-територіального поділу варто відзначити їх визначальний вплив на формування сучасної поселенської структури, особливо сільської. Саме протягом перших повоєнних десятиліть в адміністративно-територіальному районуванні сільської місцевості відбулися важливі зміни, які в значній мірі визначили перспективи розвитку сільських регіонів на наступні роки.

Говорячи про сільську поселенську структуру, маємо на увазі об'єкти, які в системі адміністративно-територіального поділу позначались термінами "сільський район", "сільська рада", "сільський населений пункт (село)". Проблема розглядається послідовно стосовно кожної з перелічених адміністративно-територіальних утворень.

Сільський район як цілісне територіальне утворення характеризується комплексом соціально-економічних зв'язків. До структурних елементів району відносяться; територіальна група населення, сітка населених місць, виробництво і виробнича інфраструктура, соціальна інфраструктура, управління⁷. По відношенню до територіальної групи населення район покликаний виконувати ряд зовнішніх і внутрішніх функцій. З іншого боку, район є також важливим елементом державної адміністративно-територіальної організації, що займає проміжне місце між областю та сільською радою. У науковій літературі виділено риси, які різнять сільський адміністративний район від інших адміністративно-територіальних одиниць: 1) район є середньою ланкою, що забезпечує зв'язок найнижчої адміністративно-територіальної одиниці (первинного порядку) з областю; 2) район є зв'язуючою ланкою адміністративно-територіального устрою; 3) район став просторовою основою поєднання прямого державного управління і місцевого самоврядування; 4) район - це специфічна модель

сільської спільноти людей, основу якої становлять сільські населені пункти і сільське населення тощо⁸. Таким чином, сільський район – це цілісна складова частина області з переважно аграрно-промисловим характером економіки, покликана сприяти соціально-економічному розвитку і представляти інтереси адміністративно-територіальних одиниць, що входять до його складу.

Район, як нова адміністративно-територіальна одиниця, з'явився в результаті проведення адміністративно-територіальної реформи 1923 р. Нове територіальне утворення було майже втричі більшим за волость (замість 1989 волостей було створено 706 районів), мало в середньому 25–40 тис. населення і виконувало роль проміжної ланки між округом і населеним пунктом (сільською радою). Райцентрами були вибрані населені пункти, які слугували торгівельними і культурними осередками даної території. Протягом наступних років кількість районів дещо зменшилась. В 1931 р. 119 районів, що їх визнано маломісними, було ліквідовано. Протягом 1930–1932 років райони виконували роль опорної одиниці - 365 районів підпорядковувались безпосередньо центру⁹. Проте, така система виявилась нежиттєздатною, давши поштовх до створення обласної ланки (1932 р.). З того часу район зайняв свою нішу в системі територіальної організації УРСР. Виконуючи роль сполучної ланки, райони стали, по суті, основною територіальною одиницею, де практично вирішувалися питання соціально-господарського розвитку.¹⁰ Формування областей принципово не змінило його статусу. В передвоєнні роки відбулося лише значне збільшення числа сільських районів. В 1938 р. нараховувалось 488 районів, а на 1 січня 1941 р. їх було вже 746. Таке зростання було обумовлене, головним чином, входженням до складу УРСР західноукраїнських земель¹¹.

В цілому, протягом другої половини 40-х – 60-х рр. районна ланка УРСР зазнавала таких змін: укрупнення, розукрупнення, утворення нових районів, перенесення райцентрів, перейменування, зміна підпорядкування районів стосовно областей, передача населених пунктів з одного району до іншого. Такі перетворення істотно змінювали параметри та конфігурацію вказаних адміністративно-територіальних одиниць. На 1945 р. в УРСР існувало 747 сільських районів, а на 1 вересня 1946 р. їх стало 750. Середньостатистичний район УРСР в цей час мав територію в 0,7 тис. кв. км. В середньому на одну область припадав

31 район, хоча існували і значні відхилення в цьому плані. Так, Київська область на 1945 р. мала 53 райони, а Ізмаїльська та Чернівецька лише 13 і 14 відповідно.

Розглядаючи районний поділ УРСР повоєнних років, варто підкреслити особливість адміністративно-територіальної побудови Закарпаття. У регіоні після його приєднання до УРСР і утворення Закарпатської області було збережено адміністративно-територіальний поділ на 13 адміністративних округів, встановлений органами Народної Ради Закарпатської України в лютому 1945 р. За умови існування значної внутрішньої диференціації, в цілому, округи відповідали середньостатистичним параметрам тогочасної проміжної адміністративно-територіальної одиниці УРСР. На користь такого висновку свідчить і те, що їх скасування в листопаді 1953 р. відбулося у вигляді автоматичного перетворення в райони, без змін у їх кількості¹².

На 1954 р. кількість районів в УРСР зросла до 786, що було викликане передачею до УРСР Криму, розукрупненням кількох і створенням одного нового (Забузький район Львівської області) району¹³. Середній розмір сільського району на той час був одним з найнижчих (0,8 тис. кв. км.) в порівнянні з наступними десятиліттями.

Активне укрупнення районів розпочалося з 1957 р. Одним з головних мотивів такого кроку стало бажання зекономити кошти, які виділялись на утримання розгалуженої управлінської системи. В цей час у республіці, як і загалом в СРСР, проводились гучні кампанії по скороченню чисельності адміністративно-управлінського апарату та пов'язаних із ним витрат. Вагомим стимулом до прийняття рішення стосовно укрупнення сільських адміністративних районів стало спостереження ситуації на місцях під час поїздок керівників по регіонах. Вивчаючи стан справ у Львівській, Тернопільській, Волинській областях в січні 1956 р., секретар ЦК КПУ О.Кириченко з-поміж недоліків відзначив і те, що тут існувало багато дрібних районів. В якості прикладу фігурував Немирівський район Львівської області, який об'єднував лише 8 колгоспів¹⁴. Водночас у подібних районах діяв звичайний за розмірами управлінський апарат, на утримання якого витрачались чималі кошти. Красномовний в цьому сенсі факт наводив в своїй інформації Херсонський облвиконком. На початок 1956 р. в області існувало кілька районів, які за економічними показниками значно поступались іншим, але витрати на управлінський апарат і його

чисельність були практично однаковими по всіх районах. В якості прикладу наводились дані по Новомаячковському та Ново-Троїцькому районах. (Таблиця 1.)¹⁵.

Таблиця 1.

Основні показники окремих районів Херсонської області.

	Новомаячковський район	Ново-Троїцький район
Територія (тис. кв.км.)	0,7	2,2
Населення (чол.)	20385	34900
Кількість сільських рад	4	10
Кількість колгоспів	9	15
Кількість МТС	2	4
Кількість радгоспів	2	5
Здано державі: хліба (т)	27098	74867
м'яса (цнт)	7591	18138
вовни (цнт)	269	2009
овочів (т)	2756	2139
Апарат управління райвиконкомів (чол.)	38	41
Витрати на утримання апарату райвиконкому та його відділів (тис. крб.)	376	405

Виходячи з цього, місцева влада пропонувала зменшити кількість районів в області з 22 до 15, шляхом укрупнення та ліквідації окремих з них. Джерела дають підстави стверджувати, що така ситуація була типовою для республіки.

Укрупненню районів сприяло покращення забезпечення цієї ланки кваліфікованими радянськими працівниками і партійними кадрами. Згідно з вказівками ЦК КПРС, ЦК КПУ вже до 1953 р. планувалось в сільські райони з міст і обласних центрів направити 5,5 тис. комуністів. На 15 листопада було відібрано і направлено 2,5 тис. партійців, в тому числі 166 для роботи секретарями райкомів, 26 – головами райвиконкомів, 130 – працівниками апарату райвиконкомів¹⁶. Не відставали і місцеві партійні структури. Так, Хмельницький обком КПУ протягом 1956-1957 рр. направив працювати першими секретарями райкомів 4, другими – 18, головами райвиконкомів – 16 комуністів. У Вінницькій області за 1965-1957 рр. було направлено першими і другими секретарями

райкомів партії 36, а головами райвиконкомів – 14 членів партії¹⁷. Об'єктивно посприяло укрупненню поліпшення за повоєнні роки зв'язку (телефон, телеграф, радіозв'язок), зростання автотранспорту, зокрема автобусного сполучення.

Укрупнення сільських районів на цьому етапі відбувалося шляхом простого злиття або ж розподілу території між кількома районами. В останньому випадку існувала можливість більш ефективно врахувати економічні, географічні, транспортні та інші особливості, а також побажання населення. Хоча формально відповідні рішення приймалися у вигляді указів Президії Верховної Ради УРСР, реально головну роль відігравали ухвали партійних структур, в тому числі місцевого рівня. Як правило, пропозиції партійних органів оформлялись у вигляді спільних з облвиконкомом постанов.

Після принципових рекомендацій згори розпочалося реальне втілення реформи місцевими облвиконкомами. Останні надсилали до центральних органів інформації щодо укрупнення сільських адміністративно-територіальних одиниць. В них викладались причини ліквідації або об'єднання тих чи інших районів: їх економічна слабкість, відсутність облаштованого адміністративного центру, шляхів тощо. Обов'язковим елементом таких пропозицій були прогнози стосовно економії коштів від скорочення управлінського апарату. Наприклад, Дрогобицька обласна влада розраховувала, що ліквідація п'яти сільських районів дасть можливість тільки по місцевих органах влади скоротити 453 штатні одиниці та зекономити 4340,4 тис. крб. в рік¹⁸. Планувалось, що ліквідація 5 районів Львівської області зменшить чисельність персоналу на 910 одиниць, а щорічні витрати на його утримання – на 8930 тис. крб. Проектоване укрупнення мало також розширити площі районів, які межували з наміченими до ліквідації, та привести кількість населення у всіх районах області до близьких показників¹⁹. Як бачимо, головну роль у справі відігравав суто кількісний фактор. Не прогнозувалися належним чином зміни в системі обслуговування населення. Траплялись випадки, коли пропозиції готувались з поспіхом: через якийсь час обкоми просили центральні органи не розглядати подані ними проекти адміністративно-територіальних змін, обіцяючи згодом підготувати інші.

У 1957 р. в результаті укрупнень було ліквідовано 37, а в наступному році – 12 районів²⁰. Але найактивніше цей процес

проходив в 1959 р. У цьому році укрупнення сільських районів відбувалося в кілька етапів. Перше рішення в цій справі, яким ліквідовувались 49 сільських і 8 міських районів, було ухвалене 21 січня 1959 р. Дату було обрано з огляду на дві обставини: в цей час фактично завершився перепис населення, а виборча кампанія ще не набрала обертів. Вдалий вибір часу реорганізації позбавляв потреби вносити певні корективи до складу виборчих округів по виборах до рад різних рівнів²¹. Решта районів були ліквідовані в березні (21 район), липні (2), серпні (4), вересні (36) та листопаді (13) того ж року. Як бачимо, територіальні реорганізації відбувались і у важливі для сільськогосподарського виробництва періоди.

Вивільнений в результаті ліквідації районів керівний апарат планувалось використати на практичній роботі в колгоспах, радгоспах, сільських радах укрупнених районів, а приміщення передати різним установам соціально-культурної сфери та під житло. Транспорт передавався укрупненим районам. Ліквідація частини районів спричинила внесення змін до бюджетів областей. Зокрема, рішенням Львівського облвиконкому відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР від 4 березня 1959 р. про ліквідацію деяких районів області з обласного бюджету були вилучені асигнування в сумі 1,5 млн. крб., попередньо затверджені на утримання органів державного управління ліквідованих районів²². З іншого боку існувала потреба в додаткових асигнуваннях, оскільки обласна влада часто зверталась з проханнями перевести окремі укрупнені райони до вищих категорій по оплаті праці партійних чиновників, вмотивовуючи це зростанням показників укрупнених територіальних одиниць, в тому числі збільшенням кількості парторганізацій, чисельності комуністів.

Заходи по укрупненню охопили практично всі області УРСР, за виключенням Запорізької та Чернівецької. Спочатку існувала ідея ліквідації чотирьох районів Чернівецької області, але облвиконком в грудні 1958 р. надіслав до ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР інформацію, в якій аргументовано довів недоцільність таких змін²³.

Таким чином, основним напрямком в перебудові сітки сільських районів в другій половині 50-х років було їх часткове укрупнення, яке не відзначалось планомірністю реалізації. Перетворення набули вигляду щорічних поправок, які передбачали укрупнення окремих найбільш дрібних і малопотужних в економічному плані районів. Перманентний характер описаних змін

зумовив постійні кадрові переміщення, а щойно укрупнені райони в черговий раз піддавались територіальним змінам під час наступної реорганізації. Так, районний поділ Волинської області протягом 1957-1959 рр. переглядався п'ять разів. Районна ланка Кіровоградської області лише впродовж 1959 року зазнала трьох реорганізацій – в січні, липні та листопаді²⁴. Загалом протягом 1957-1961 рр. в УРСР було ліквідовано 184 райони і створено 2 нових – Могилів-Подільський Вінницької та Новоград-Волинський Житомирської областей²⁵. Найбільше районів (25) за цей період було ліквідовано у Львівській області. Це частково пояснюється зростанням кількості сільських районів на Львівщині після її об'єднання з Дрогобицькою областю. Паралельно відбувалась реорганізація районного поділу в містах.

На 1 січня 1962 р. в УРСР існувало 604 райони. В середньому на область припадало по 24 райони. Найбільше районів мали Полтавська (34), Вінницька, Київська, Львівська (по 32), Одеська (31) області, найменше – Закарпатська і Чернівецька (відповідно 13 і 14). На один район в середньому припадало 14 сільських рад. Таким чином спостерігалась значна диспропорція в районному поділі окремих областей, що давало ґрунт для продовження реорганізацій. Так, Полтавська область з територією 29 тис. кв. км. і населенням 1637 тис. чол., серед якого 1144 тис. складало сільське, мала 34 райони, а Київська область з такою ж територією і більшою чисельністю населення, в тому числі і сільського, мала 31 район. Співставлення інших показників демонструвало, що в даному випадку не брались до уваги і наявні посівні площі. В ряді областей, де посівних площ було стільки ж, як і в згаданих, кількість районів була значно меншою. Зокрема, Кіровоградська область, маючи 1830,5 тис. га посівних площ, в адміністративному відношенні поділялась на 24 райони. На думку про недосконалість адміністративно-територіального поділу наводила і така обставина. В Сумській області, територія якої складала 24,2 тис. кв. км., а населення 1508 тис., в тому числі 1003 - сільського, було 23 райони і 370 сільських рад. Водночас в Тернопільській області з територією 13,9 тис. кв. км і населенням 1085 тис. мешканців, в тому числі сільських - 902 тис., існувало 30 районів і 490 сільських рад²⁶.

Проте, питання вдосконалення районного поділу не обмежувалось необхідністю вирівнювання територіальних

показників районів. Попри проведення кампаній по скороченню спостерігались значні надлишки в штатах управлінського апарату дрібних районів. Про все це говорив у своєму виступі на листопадовому Пленумі ЦК КПРС 1962 р. М. Хрущов. В доповіді наводились такі дані: "незважаючи на проведене певне укрупнення районів, вони як і раніше залишаються невеликими: близько 60 % усіх районів мають населення менше як 40 тис. в кожному, в тому числі 14 % – до 20 тис. чол. Немало районів, в яких проживає менше як 10 тис. чол. В середньому по країні на один район припадає по 14-15 колгоспів і радгоспів. Такі середні цифри. Проте, є чимало районів, де налічується по 4-6 колгоспів і радгоспів, а районний апарат за своєю структурою майже такий самий, як і у великих районах"²⁷.

Наступний виток укрупнень сільських районів, що припав на початок 60-х рр., слід розглядати в контексті інших реформаторських ініціатив М. Хрущова, насамперед перебудови системи управління сільським господарством та поділу партійних і радянських органів за виробничим принципом. Постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 27 березня 1962 р. № 362 на території УРСР створювалось 190 територіальних виробничих колгоспно-радгоспних (радгоспно-колгоспних) управлінь по керівництву сільськогосподарським виробництвом. Нова управлінська структура створювалась на кілька районів в залежності від кількості колгоспів і радгоспів, обсягів виробництва, а також з урахуванням економічних і територіальних особливостей²⁸. В грудні цього ж року їх кількість була збільшена до 250. Виникла ситуація, за якої в ряді випадків на територіальному масиві колгоспно-радгоспних управлінь розташовувалось по 2-3 сільські райони, що створювало труднощі в управлінні сільськогосподарським комплексом. Враховуючи зазначені обставини 30 грудня 1962 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР сільські райони були укрупненні до розмірів згаданих територіальних виробничих управлінь²⁹. Таким чином, кількість районів в УРСР скоротилась з 604 до 251.

Вказані зміни не були позбавлені логіки, але загалом не дали бажаних результатів. Маючи позитивні, але тимчасові успіхи в плані скорочення та більш пропорційного територіального розподілу управлінського апарату, вони негативно позначились на соціальній сфері. Середній розмір укрупненого району сягав 2,9 тис. кв. км. Це був найбільший показник за всю історію існування цієї ланки адміністративно-територіального поділу. Для порівняння зазначимо,

що сільський район зразка 1963 р. був у 2,5 рази більшим від нинішнього. Укрупнення районів поставило в скрутну ситуацію сільських мешканців, які втратили можливість легко користуватися послугами лікарень, магазинів, установ соціального захисту, що відтак розташовувались у віддаленому райцентрі. Іноді до нього доводилося добиратись дві доби. Траплялись парадоксальні ситуації, коли до райцентру потрібно було їхати через обласний центр. З огляду на сказане, типовими можна вважати ситуацію на Чернігівщині, де багато колгоспів опинились за 75-80 км. від райцентру, як наприклад, "Червоний партизан" с. Озеряне, "Україна" с. Лебединці. Протяжність Чернігівського, Менського, Новгород-Сіверського та ряду інших районів склала 110-140 км. Для того щоб населенню віддалених сіл побувати у потрібних справах в районних установах потрібно було потратити 2-3 дні, а в період бездоріжжя - і того більше. Якщо раніше кордони районів проходили вздовж річок, то тепер багато колгоспів, таких районів, як Менський, Щорський Прилуцький, Чернігівський, опинились на протилежному від райцентрів боці ріки, а тому значний календарний період не мали сполучення зі своїми адміністративними центрами³⁰.

На Сумщині частина населених пунктів Роменського, Сумського, Буринського, Лебединського районів розташовувались на віддалі 60-70 км від райцентрів. Щоб потрапити туди в період бездоріжжя, населення було вимушене використовувати окружні шляхи, автомобільний, залізничний та гужовий транспорт, і витратити на дорогу по кілька днів³¹. Велике віддалення позначилось на обслуговуванні населення району установами, нерідко викликало перебої в постачанні товарами широкого вжитку.

Ситуація ускладнювалась в західних областях, де мала місце велика розпорошеність поселень, а місцеві колгоспи об'єднували по 5-8 населених пунктів. Волинський обком повідомляв, що в результаті укрупнення в особливу скруту потрапили Камінь-Каширський, Ківерцівський, Ковельський, Любомльський райони, які були найбільшими за територією і перетинались заболоченими річками Прип'ять, Стохід, Стир, Турія, Вихівка. Тут було слабо розвинена мережа шляхів з твердим покриттям, а послугами залізниці могла користуватись лише частина населення³². Не менші труднощі така ситуація створювала і для самого партійного та державного апарату районного рівня, позбавленого можливості швидко і ефективно вирішувати місцеві проблеми.

Керівництво практично всіх областей сходилося на тому, що укрупнення районів створило труднощі для здійснення оперативного управління сільськогосподарським виробництвом, погіршило умови зв'язку багатьох населених пунктів, сільських громадян з районними установами тощо. Серйозним недоліком адміністративно-територіальних змін, проведених в 1962-1963 рр. стало те, що вони носили ізольований характер, торкаючись лише однієї з ланок у системі адміністративно-територіального поділу. Крім того, як слушно зауважує А. Лушин, територіальне віддалення сільських і селищних рад, а також рад невеликих міст, не супроводжувалось необхідним переглядом функцій і компетенції цих органів, що могло б частково компенсувати негативні наслідки, неминучі при укрупненні³³.

Таким чином, дворічний досвід існування укрупнених районів довів нераціональність такого поділу, створивши підґрунтя для проведення чергової реформи районної ланки територіальної організації. Останні логічно вписувались в політику нового керівництва, яке з усуненням від влади М. Хрущова, скасувало і більшість ініційованих ним реформ. 4 січня 1965 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР було внесено зміни в адміністративно-територіальне районування, що пов'язувалось із об'єднанням обласних радянських і партійних органів. Кожна з областей подала пропозиції про новий районний поділ, мотивуючи різними соціально-економічними факторами, підкріплюючи їх даними економічних обрахунків і картами. Головними критеріями при плануванні нової сітки сільських районів залишалися показники сільськогосподарських угідь, території, населення, віддалей від райцентру, наявність в запланованих адміністративних центрах необхідних приміщень. Розукрупнення супроводжувалося й іншими адміністративно-територіальними перетвореннями, зокрема змінами в підпорядкуванні населених пунктів.

Оскільки до 1962 р. в УРСР існувало більше 600 районів, то очевидною була недоцільність повернення до попередньої моделі району. В 1965 р. було утворено 394 райони³⁴. Водночас розвиток промисловості, сільського господарства стимулювали подальші пошуки оптимального розміру району з метою зміцнити його економічну спроможність. Тому в кінці 1966 р. було додатково утворено ще 81 район³⁵. З того часу в районній ланці суттєвих змін стосовно їх кількості не відбулося. На 1 січня 1971 р. в УРСР існувало 476 сільських районів, на кожен з яких в середньому

припадало 65 населених пунктів, 18 сільських рад. При розукрупненні районів практикувалась передача сільських рад і окремих населених пунктів з одних районів до інших. Зокрема, Указами Президії Верховної Ради УРСР від 5 лютого 1965 р. в Кіровоградській області були передані від одних районів до інших 13 сільських рад, в Одеській – 7, в Черкаській – 10, в Чернігівській – 36. Мало місце і механічне відновлення дрібних районів в кордонах, які існували до початку відомих реорганізацій³⁶.

Зміни в адміністративно-територіальному поділі УРСР загалом відображали загальну тенденцію. Так протягом 1954-1963 років кількість районів в Естонській РСР скоротилась з 39 до 14, а сільських рад – з 641 до 241. В Литовській РСР за цей час число районів зменшилось з 87 до 41. В Молдавській РСР відбулося укрупнення районної ланки більш, ніж у три рази³⁷.

Таким чином, описані вище територіальні зміни в районній ланці не відзначались комплексним характером: укрупнення сільських районів відбувалося ізольовано, поза зв'язком із змінами в мережі областей та сільських рад. Механічне об'єднання дрібних районів часто спричиняло невдачу територіальну конфігурацію нових утворень, їх економіко-господарську неоднорідність. Частина райцентрів розташовувалась на значній віддалі від периферійних населених пунктів, що створювало незручності для населення.

Окрім розглянутих змін в районній ланці в зазначений період, мали місце кілька випадків передачі районів з підпорядкування однієї області до іншої, а також численні факти перенесення адміністративних центрів районів. Як перманентні можна охарактеризувати передачі територій окремих сільських рад і населених пунктів з одного району до іншого. Ініціатива подібних кроків виходила як від владних структур, так і від місцевих мешканців, а головним мотивом виступало бажання покращити ситуацію з обслуговуванням населення села чи сільської ради.

Проаналізувавши зміни в районній ланці УРСР впродовж другої половини 40-х – 60-х рр. XX ст. і взявши до уваги той факт, що протягом наступних десятиліть принципових змін у ній не відбулося, можемо зробити висновок, що наприкінці зазначеного періоду, попри збереження помітної внутрішньої варіативності, було знайдено оптимальну за тих умов модель адміністративно-територіальних одиниць цього рівня.

В процесах адміністративно-територіального облаштування України важливого значення надавалось упорядкуванню території сільських рад, які належали до нижчої ланки системи і були специфічними адміністративно-територіальними утвореннями. Сільські ради являли собою територіальні одиниці, в межах яких здійснювала свої повноваження сільська рада депутатів трудящих. Останні, як органи управління, створювались у відповідності з урядовими положеннями УСРР від 30 листопада 1918 р. та 5 лютого 1919 р. За цими документами сільські ради утворювались навіть у найменших селах і за станом на початок 1920 р. їхня кількість досягла 15000³⁸. Мотиви утворення таких органів навіть у найвіддаленіших місцях були перш за все політичними. Завданням нової влади було завоювання прихильності широких мас населення та втілення в життя політики більшовицької партії. Поступово термін "сільська рада" почав фігурувати і в сфері адміністративно-територіального поділу. На початковому етапі чисельність населення була одним з визначальних критеріїв утворення сільських рад і становила не менше 1 тис. осіб. Пізніше в нормативно-правових документах умова щодо чисельності населення для створення вказаної адміністративно-територіальної одиниці не конкретизувалась, але в практиці територіального будівництва на неї продовжували орієнтуватись³⁹. Реформа 1923 р. запровадила триступеневий територіальний поділ, найнижчою ланкою якого стала сільська рада. Кількість сільських рад було зменшено до 9307.

Поступово сільські ради, як адміністративно-територіальні одиниці, зазнали змін: зросла їх загальна кількість, певний час існували національні сільські ради. На 1 вересня 1946 р. на території УРСР нараховувалось 16435 сільських рад. Надалі динаміка кількісного зростання вказаних адміністративно-територіальних одиниць була такою: в 1948 р. – 16405, в 1951 р. – 16357, на 1 березня 1954 р. – 16654.

Найважливішою реформою в системі сільських рад стало їх укрупнення в середині 50-х років. Ці заходи проводились у відповідності із указами Президії Верховної Ради УРСР від 9-11 серпня 1954 р.⁴⁰. До укрупнення серед сільських рад траплялось багато невеликих за своїми територіальними розмірами і чисельністю населення. Керівні органи значної частини сільських рад мала в своєму складі по 9-10 депутатів і тому в них не обирались виконкоми,

а постійні комісії складались з 2-3 осіб⁴¹. Ці структури не могли активно вести організаційно-масову роботу. Таких сільських рад на зазначений період було 6940 або 41,6 % загальної кількості. Додаткові проблеми в цій сфері виникли після укрупнення колгоспів на початку 1950-х рр. Ці заходи призвели до певних диспропорцій: на території багатьох сільських рад розташовувались лише окремі колгоспні бригади, а весь колгосп часто розташовувався в межах 2-3 і навіть 4-5 сільських рад, що ускладнювало роботу обох утворень. Архівні матеріали свідчать, що ситуація погіршувалась за умов, коли сільські ради, що входили до одного укрупненого колгоспу, адміністративно підпорядковувались різним районам. Виходом з такого становища було перерахування населених пунктів з одного району до іншого, а також до іншої області.

Намічену реорганізацію планувалось завершити до 30 серпня 1954 р. Процес укрупнення проходив за єдиною схемою: спочатку облвиконком проводив наради та інструктаж секретарів райвиконкомів. Інструктаж стосувався питань передачі діловодства, фінансових документів, майна, проведення розрахунків з колишніми головами сільських рад. Частина працівників облвиконкомів була відряджена для надання допомоги на місцях. В другій половині серпня відбулися організаційні сесії укрупнених сільських рад. Водночас, після опублікування в пресі указів про укрупнення станом на 7 вересня 1954 р. до Президії Верховної Ради УРСР надійшло 24 скарги від населення, пов'язані з цим заходом. Серед звернень було 8 групових заяв про відновлення діяльності ліквідованих сільських рад через те, що віддаль до адміністративного центру окремих населених пунктів збільшилась до 7 кілометрів; 5 заяв з проханням перенести центри укрупнених сільських рад в інші населені пункти з метою кращого обслуговування населення⁴².

Після проведення згаданого укрупнення число сільських рад на території УРСР скоротилось на 4968, або на 29,8 %, і становило на 15 жовтня 1954 р. 11686 одиниць. Переважна більшість (близько 81 %) населених пунктів, що входили до сільських рад розташовувались на відстані до п'яти кілометрів від своїх адміністративних центрів. Середня чисельність населення, що припадало на одну сільську раду, збільшилось з 1372 до 1960 чол., а по окремих областях (Сталінська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська) – до 2500-3000 мешканців⁴³. Градацію сільських рад УРСР за чисельністю населення подано в таблиці 3⁴⁴.

Таблиця 3.

Градація сільських рад УРСР за чисельністю населення

Кількість населення (чол.)	Кількість сільських рад	
До 1500	4786	41,0 %
1500-3000	5237	44,8 %
3000-5000	1370	11,7 %
5000-7500	237	2,0 %
7500 і більше	56	0,5 %

У результаті проведеного укрупнення в окремих областях західного регіону республіки залишилися сільські ради, розташовані, як правило, в гірській місцевості, на території яких не було колгоспів. В цілому ж по УРСР після проведених заходів на території 8261 сільської ради розташовувалось по одному колгоспу, що дає підстави говорити про значне співпадання територіальних меж колгоспів з територією низової адміністративно-територіальної одиниці. Збереглися також сільські ради в межах яких діяло по 2, 3 і 4 колективні господарства⁴⁵. Одна сільська рада УРСР об'єднувала в середньому 2-3, а в Запорізькій, Полтавській, Сумській, Харківській, Сталінській, Дніпропетровській, Кримській областях – 5-7 населених пунктів⁴⁶.

Певні зміни сталися в керівному складі сільських рад. Відсоток комуністів серед голів сільських рад після укрупнення зріс з 62 до 71 %, а в окремих областях до 90-93 %.⁴⁷ Покращився показник забезпечення сільських рад відповідними приміщеннями. Після укрупнення залишилось 15 % сільських рад, які не мали власних приміщень, в порівнянні з 20,6 % до укрупнення. Водночас, вивільнені об'єднаними сільськими радами приміщення, які передавались в розпорядження колгоспів, віддавались під клуби, бібліотеки, школи, медичні установи, квартири для сільських учителів тощо. Окремі будівлі було повернуто колишнім власникам⁴⁸. Разом з тим, окремі облвиконкоми поставили перед урядом республіки питання про додаткові видатки на ремонт, обладнання та будівництво приміщень для новоутворених сільських

рад, виділення коштів на придбання і утримання транспорту, як правило, кінного, в найбільших сільських радах.

Цікавим є порівняння низової ланки сільського адміністративного районування в розрізі республік. В середньому на одну сільську раду в УРСР припадало 2593 мешканці, в РСФРР – 2406, в Білоруській РСР – 3490, Казахській РСР – 3434, Молдавській РСР – 4011, Латвійській РСР – 1560, Естонській РСР – 2054, Туркменській РСР – 4355 мешканців⁴⁹. Як бачимо, в густонаселеній Україні існували менш населені сільські ради, ніж, скажімо в БРСР, де густина населення була значно нижчою, а транспортні умови гіршими.

В наступні роки процес скорочення кількості сільських рад тривав. В 1959 р. їх було 11118, в 1961 р. - 8610 (8597). Таким чином, за 7 років кількість сільських рад зменшилась на 47 % або майже вдвічі. Станом на 1 січня 1971 р. на території УРСР нараховувалось 8598 сільських рад, на кожну з яких в середньому припадало по 3,6 населених пунктів і 2,5 тис. мешканців.

Для сільського населення описані реформи нерідко мали негативні наслідки: громада невеликого села, об'єднавшись із значно більшим поселенням, практично втрачала можливість реально впливати на вирішення питань власного функціонування. Для самого поселення ліквідація сільської ради, адміністративним центром якої він був, часто означала погіршення перспектив розвитку. ФАП, пошта, школа відтепер, як правило, будувались на території центрального населеного пункту, де розташовувались правління колгоспу, сільська рада депутатів трудящих. Разом з тим відзначимо, що проблеми, спровоковані укрупненням сільських рад, практично не викликали загального суспільного резонансу, оскільки відстоювання власних прав кожною сільською спільнотою відбувалось ізольовано, на рівні конкретних, а не принципових зауважень.

Протягом досліджуваного періоду відбувались зміни в підпорядкуванні сільських рад, викликані реорганізацією районної ланки, а також ліквідація та створення окремих сільських рад, передача населених пунктів від однієї сільської ради до складу іншої. Мотивами таких змін були прохання з місць, пов'язані зі створенням нових та розукрупненням існуючих колгоспів, бажанням об'єднати близькі населені пункти, отримати зручні транспортні зв'язки.

Окремого розгляду заслуговує політика союзного та республіканського партійно-державного керівництва стосовно національних адміністративно-територіальних одиниць. Впровадження системи національного районування було започатковане в ході адміністративно-територіальних реформ 1923-1925 рр. В районах, де національні меншини проживали компактно і складали більше половини населення, було виділено національні адміністративно-територіальні одиниці – національні райони, національні сільські (селищні) ради. На 1930 р. в республіці діяло 25 національних районів: 8 російських, 7 німецьких, по 3 болгарські, грецькі, єврейські, один польський. На території УСРР і МАСРР діяло 1096 національних сільських рад, що складало 8 % від всієї кількості цих адміністративно-територіальних одиниць, і 111 селищних рад⁵⁰. Проте, зміна основних векторів національної політики в радянській державі в середині 30-х рр. безпосередньо позначилась на ставленні до факту існування національних адміністративно-територіальних утворень. Їх ліквідація активно розпочалась після прийняття ряду постанов у 1938-1939 рр.⁵¹ Як наслідок, більшість національних адміністративно-територіальних одиниць припинили своє існування наприкінці 30-х років. Проте, окремі національні сільські ради проіснували до середини 40-х років. В перші повоєнні роки були ліквідовані Жабокрицька, Городківська, Ольгопільська, Копайгородська національні сільські ради Копайгородського району, Радянська національна сільська рада Крижопільського району Вінницької області (Укази Президії Верховної Ради УРСР від 15 грудня 1945 р., 7 вересня 1946 р.), Паволоцька національна сільська рада Попільнянського району Житомирської області (12 квітня 1948 р.)⁵². В урядових рішеннях не вказувалися мотиви їх ліквідації, а лише називались сільські ради до складу яких передавались території розформованих національних адміністративно-територіальних одиниць. Завершення скасування національних територіальних утворень цього разу співпало з репресивними заходами стосовно етносів, звинувачених у співпраці з фашистами.

Поряд з описаними змінами в 50-х рр. активно реалізовувалась політика, спрямована на ліквідацію хуторів. До цього часу республіканське керівництво вже мало досвід ліквідації хутірських поселень у східних областях України, де із загального числа

хутірських дворів (195,4 тис.) до 1940 р. було зселено 105 тис. Справу планувалось завершити в 1940 р., однак це завдання не було до кінця виконане. Заходи по зселенню на території східних областей республіки стосувалися лише населених пунктів, які мали менше 10 дворів, тоді як у західному регіоні ліквідації підлягали й більші поселення (до 25 господарств)⁵³. Найбільше хуторів і дрібних сіл розташовувалось на території західноукраїнських областей, Закарпаття та Ізмаїльщини. Тут нараховувалось близько 70 тис. хуторів (131 тис. господарств), які планувалося зселити⁵⁴. Проте, задекларовані плани регулярно не виконувались. В 1950 р. завдання по зселенню були виконані фактично на 70 %⁵⁵. Така ситуація спонукала центральну владу ухвалювати нові рішення з цього питання.

ЦК КП(б)У та Рада Міністрів УРСР постановою від 4 липня 1952 р. "Про зселення господарств з хуторів в західних, Ізмаїльській, Чернівецькій та Закарпатській областях УРСР" зобов'язали обкоми та облвиконкоми цих областей провести до 1 жовтня 1952 р. зселення хутірських господарств колгоспників, а також господарств одноосібних селян та інших "нечленів" колгоспів загальною кількістю 51350 дворів.⁵⁶ Місцеві ради і партійні органи десятого числа кожного місяця інформували ЦК КП(б)У про хід зселення. Проте план зселення на 1 листопада 1952 р. було виконано лише на 58 %. Найбільше відставали в реалізації партійних директив Станіславська область, яка виконала плани по зселенню на 31,9 %, а також Дрогобицька (35 %), Львівська (35,3 %), Тернопільська (40,7 %) області. Окремі райони цих областей, відзначалось в довідці сектору ЦК КП(б)У, виконали покладені на них завдання лише на 10-25 %, а окремі взагалі не проводили зселення⁵⁷.

Особливо болісно позначилось на становищі населення погано організована справа будівництва житла для переселенців - колишніх хуторян. Їх будинки швидко розбирались, а нові не були збудовані (відбудовані). Таким чином, чимало людей напередодні зимових холодів залишилось без власного житла. Архівні матеріали свідчать, що на 1 листопада 1952 р. із 27172 розібраних будинків хуторян, було збудовано і відновлено на нових місцях лише 18535, а 3129 перебували в стадії будівництва. Це спричинило до того, що близько 4,5 тис. родин були вимушені жити на тимчасових квартирах у місцевого населення⁵⁸. В окремих районах справа з відбудовою

житла була ще гіршою. На Львівщині на 10 жовтня 1952 р. з 1719 розібраних будинків було відбудовано лише 354⁵⁹.

Загалом протягом 1950-1952 рр. з хуторів було зселено 91226 господарств, частину з яких переселено в південні області республіки⁶⁰. Для тих, хто переселявся передбачалось виділення кредитів, лісоматеріалів, а також присадибних ділянок на новому місці проживання. В кожному районі було розроблено план-графік зселення, створено бригади для перенесення будинків. Проте, аналіз архівних матеріалів дає підстави констатувати, що фактичний стан справ був далеким від проголошуваних планів: кредити виділялись із запізненням, повільно йшла відбудова і будівництво житла для колишніх хуторян. Про незадовільний стан справ в цій сфері може свідчити факт прийняття Радюю Міністрів УРСР спеціальної постанови (№ 125 від 28 січня 1954 р.)⁶¹. В документі організація роботи по зселенню з хуторів оцінювалась як вкрай незадовільна. Плани зселення по зазначених областях, встановлені на 1950-1952 рр. було виконані на 66 %, а в 1953 р. – лише на 42,5 %. Сама влада змушена була визнати, що мали місце факти доведення колгоспам необґрунтованих планових завдань при зселенні, “до окремих громадян допускалось адміністрування і порушення їх майнових прав”⁶². З метою виправлення ситуації, що склалась, від місцевої влади вимагалось розробити конкретні заходи по організації розбирання, перевезення і відновлення на нових місцях будівель, а також фруктових насаджень і виноградників, забезпечити до 1 березня 1954 р. відведення присадибних ділянок кожному господарству в місцях вселення, провести організаційно-роз’яснювальну роботу, забезпечити суворе дотримання законності і “статуту сільськогосподарської артілі”. Водночас, центральне керівництво вимагало активно розпочати освоєння земельних ділянок, звільнених хуторянами. На Укоопспілку покладалось завдання забезпечити райони зселення цементам, віконним склом, цвяхами, пічним литвом, потрібними для облаштування переселенців⁶³.

Таким чином, програма ліквідації хуторів, попри те, що залишилась невиконаною, завдала великої шкоди традиційній системі розселення українців. За переписом населення 1959 р. в УРСР залишалось близько 7 тис. хуторів, в яких проживало 910 тис. чол⁶⁴. Надалі політика нищення хуторів проводилась під гаслами ліквідації “неперспективних” поселень.

Пік політики поділу населених пунктів на перспективні і неперспективні припав на 60-80-ті роки. Разом з тим, аналіз документальної бази дає підстави стверджувати, що її витoki варто шукати в другій половині 50-х років. Наступні рішення тільки форсували цей процес. За умови, якщо в населеному пункті було самостійне господарство, розташовувалась центральна садиба колгоспу чи адміністративний центр сільської ради, йому була притаманна стабільність існування, що пов'язувалось із кращим фінансуванням, будівництвом шляхів тощо. Натомість, при втраті поселенням таких функцій підривалась економічна основа його існування, уповільнювалась розбудова соціально-культурної сфери, активізувались міграційні процеси⁶⁵. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про впорядкування будівництва на селі" (вересень 1968 р.) передбачала перспективу створення в Україні 20 тис. крупних сільських поселень із 31 тис., що існували на той час⁶⁶.

Поряд із списанням невеликих сіл, внаслідок переміщення їх мешканців в інші населені пункти або демографічного виснаження, практикувалось їх укрупнення шляхом позбавлення невеликих поселень самостійності, певного статусу і назви з припискою до сусіднього більшого села. Частина сільських поселень зникла з адміністративної карти внаслідок реалізації програми будівництва електростанцій та водосховищ вздовж Дніпра. Усе це завдало значної шкоди сільському розселенню, оскільки сприяло розшаруванню сіл за рівнем соціально-економічного розвитку, передчасній ліквідації багатьох поселень, об'єднанню малолюдних сіл під однією назвою, посиленому впливу сільського населення до міст. Соціальні наслідки такої політики сучасні дослідники справедливо назвали жахливими⁶⁷. Лише протягом 1959-1979 рр. кількість сільських поселень в Україні зменшилась на 12,4 тис.

Таким чином, реалізація перетворень в системі сільського районування напряду залежала від ініційованих в цей час заходів по реформуванню системи управління народним господарством, кампаній скорочення чисельності управлінського апарату та зменшення видатків на його утримання. Значне скорочення кількості сільських районів в кінці 50 – на початку 60-х років було викликане прагненням зменшити державні видатки на утримання органів управління, а також запровадженням нової структури управління сільськогосподарським виробництвом. Кількарічний досвід

існування укрупнених районів довів невиправданість такого кроку. Починаючи з 1965 р., відбулося поступове збільшення числа згаданих адміністративно-територіальних одиниць, яке супроводжувалось змінами їх основних параметрів.

Найважливішими соціально-економічними наслідками адміністративно-територіальних перетворень в системі сільських адміністративно-територіальних одиниць стало формування мережі сільських районів, близьких за своїми сутнісними характеристиками до сучасних. Проте, спосіб спроб і помилок, яким було досягнуто такого стану, зумовив значні негативи в соціальній сфері. Їх проявами стали руйнування усталених економічних, культурно-побутових зв'язків населених пунктів з адміністративними центрами, ускладнення можливостей сільського населення користуватись послугами соціальних, управлінських служб, зосереджених у віддалених центрах укрупнених районів чи сільських рад, погіршення перспектив розвитку населених пунктів, які втратили статус адміністративних осередків.

Практична реалізація політики стосовно дрібних населених пунктів супроводжувалась фактами соціальної невлаштованості переселенців, посиленням відтоком сільських мешканців до міст, руйнуванням традиційних особливостей організації розселення окремих регіонів республіки.

Annotation

The article covers the problem of reforming the administrative-territorial system of Ukraine during the second half of 40-s – 60-s years of the XX century. An attempt was made to find out the causes, methods of realization and basic results of the state policy concerning rural administrative-territorial units. These reforms are considered in the context of the most important actions of the Soviet leaderships of that time.

Анотація

У статті розкрито проблему реформування адміністративно-територіального устрою УРСР в другій половині 40-х – 60-х рр. XX ст. Зроблено спробу з'ясувати мотиви, механізм реалізації, а також основні наслідки партійно-державної політики стосовно сільських адміністративно-територіальних одиниць УРСР. Вказані реформи розглядаються в контексті найважливіших державно-політичних акцій радянського керівництва в означений період.

¹ Село на нашій Україні. Чи вбережемо? // Урядовий кур'єр. – 2002. – 22 жовтня. – С. 10.

² Лужин А. В. Административно-территориальное устройство Советского государства. – М., 1969.

- ³ Ткачук П. М. Адміністративно-територіальний устрій сільського району. Дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. – К., 1999. – 204 с.; Ткачук П. М. Адміністративно-територіальний устрій сільського району. Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. / Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого – Х., 1999. – 20 с.; Ткачук П. М. Сільський адміністративний район: деякі питання розвитку // Радянське право. – 1990. – № 3. – С. 47-50.; Ткачук П. М. Район: актуальні питання історії, теорії і практики територіального устрою // Право України. – 1998. – № 5-7. – С. 141-151.; Ткачук П. М. Щодо вдосконалення територіальної організації України // Право України. – 1992. – № 4. – С. 53-55.
- ⁴ Орлатий М., Зацарний А., Тубол А. Розвиток сільського адміністративного району: досвід, проблеми // Вісник УАДУ. – 2003. – № 1. – С. 285 – 293.
- ⁵ Адміністративно-територіальний устрій України. Історія і сучасність. Під заг. ред. В. Яцуби. – К., 2002. – 270 с.
- ⁶ Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. XX ст.). – Дніпропетровськ, 2001. – 192 с.; Рибак І. В. Соціально-побутової сфери українського села 1921-1991 рр. / П. П. Панченко (відп. ред.) – Кам'янець-Подільський, 2000. – 303 с.; Рісич Й. Л. До історії запровадження політики неперспективних сіл в Україні // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових питань присвячених пам'яті Д. Пойди – Дніпропетровськ, 1997. – С. 191-196; Тимченко С. М. Українське село: проблеми етнонаціональних змін. 1959-1989. – Запоріжжя, 1995. – 196 с.
- ⁷ Методология и методика системного изучения советской деревни. – Новосибирск, 1980. – С. 91.
- ⁸ Ткачук П. М. Адміністративно-територіальний устрій сільського району. Автореф. дис. канд. юрид. наук. – К., 1999. – С. 4-5.
- ⁹ Адміністративно-територіальний устрій України. Історія і сучасність. – К., 2002. – С. 43.
- ¹⁰ Орлатий М., Зацарний А., Тубол А. Розвиток сільського адміністративного району: досвід, проблеми // Вісник УАДУ. – 2003. – № 1. – С. 286.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Відомості Верховної Ради УРСР. – 1953. – № 3. – С. 34.
- ¹³ СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 марта 1954 г. – М., 1954. – Приложение IX-X.
- ¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі. – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 24, спр. 4350, арк. 8.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 24, спр. 4293, арк. 20-21.
- ¹⁶ Кожукало І. П. Зміцнення районної ланки партійного апарату на Україні // УДЖ. – 1962. – № 5. – С.49.
- ¹⁷ Там само. – С. 51, 53.
- ¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 31, спр. 1401, арк. 3, 4.
- ¹⁹ Там само. – арк.113.
- ²⁰ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1962 р. – К., 1962. – С. 407-415.
- ²¹ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 24, спр. 4941, арк. 3.
- ²² Державний архів Львівської області. – Ф. 221, оп. 2, спр. 3857, арк. 22.
- ²³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВО України). – Ф. 2, оп. 9, спр. 6625, арк. 3-5.
- ²⁴ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1962 р. – К., 1962. – С. 407, 409.
- ²⁵ Там само. – С. 407-415.
- ²⁶ Марчук М. В. Органы государственного управления УССР. – К., 1964. – С. 183.
- ²⁷ Розвиток економіки СРСР і партійне керівництво народним господарством. Доповідь М. Хрущова на Пленумі ЦК КПРС (19 листопада 1962 р.) // Радянська Україна. – 1962. – 20 листопада.

- ²⁸ Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – 1962. – №3. – С. 24.
- ²⁹ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1963. – № 2. – Ст. 35.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2582, арк. 161.
- ³¹ Там само. – Арк. 66-67.
- ³² Там само. – Спр. 2581, арк. 33, 34.
- ³³ Лужин А. В. Административно-территориальное устройство Советского государства. – М, 1969. – С. 78
- ³⁴ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1965. – № 3. – Ст. 64.
- ³⁵ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1966. – № 48. – Ст. 293.
- ³⁶ Лужин А. В. Административно-территориальное устройство Советского государства. – М, 1969. – С. 143.
- ³⁷ Круталевич В. А. Административно-территориальное устройство БССР. – Минск, 1966. – С. 107.
- ³⁸ Адміністративно-територіальний устрій України. Історія і сучасність. – К., 2002. – С. 41.
- ³⁹ Орлатий М., Зацарний А., Тубол А. Розвиток сільського адміністративного району: досвід, проблеми // Вісник УАДУ. – 2003. – № 1. – С. 288.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 8, спр. 11671, арк. 1.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 3.
- ⁴² ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 24, спр. 3550, арк. 31, 32.
- ⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 8, спр. 11671, арк. 1.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 2.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 2.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 2, 3.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 4.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 5, 6.
- ⁴⁹ Лужин А. В. Административно-территориальное устройство Советского государства. – М, 1969. – С. 144.
- ⁵⁰ Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С. 472-473.
- ⁵¹ Детальніше див.: Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. – К., 2000. – 356 с.
- ⁵² Відомості Верховної Ради УРСР. – 1947. – № 11. – С. 7; № 3-4. – С. 37-38
- ⁵³ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 24, спр. 44, арк. 181.
- ⁵⁴ Там само. – Арк. 136, 146.
- ⁵⁵ Там само. – Спр. 45, арк. 144.
- ⁵⁶ Там само. – Спр. 1666, арк. 21.
- ⁵⁷ Там само. – Арк. 21, 22.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Там само. – Арк. 22.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 8, спр. 9968, арк. 26, 27.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Там само. – Арк. 28.
- ⁶⁴ Доценко А. Про відродження хутірської форми територіальної організації сільського розселення в Україні // Регіональні проблеми розвитку продуктивних сил АПК / С.І.Дорогунцов (відп. ред.): НАН України. Рада по вивченню продуктивних сил України. – К., 1999. – С. 156-157.
- ⁶⁵ Тимченко С. М. Українське село: проблеми етнонаціональних змін. 1959-1989. – Запоріжжя, 1995. – С. 155-156.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Кривчик Г.Г. Вказ. праця. – С. 107.